

УДК 159.923

САМОРОЗВИТОК ЯК РЕГУЛЯТИВНИЙ КОНСТРУКТ У ПРОФЕСІЙНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ СУБ'ЄКТА

Кузікова С.Б., д. психол. н.,
професор кафедри психології

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

Важинський С.Е., к. тех. н.,
доцент кафедри пожежної профілактики в населених пунктах
Національний університет цивільного захисту України

Щербак Т.І., к. психол. н.,
доцент кафедри практичної психології
Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка

У статті аналізується стан розроблення проблеми професійного саморозвитку особистості в сучасній психології. Визначаються чинники, механізми й етапи професійного зростання. Акцентується увага на значенні безперервного саморозвитку для становлення та функціонування фахівця-професіонала. Подаються моделі професійного саморозвитку особистості. Розкривається феномен особистісного самовизначення в контексті усвідомлення «Я-професіонал». Обґрунтовується організація підготовки майбутніх психологів-практиків як системи формування суб'єкта саморозвитку.

Ключові слова: саморозвиток, самореалізація, суб'єкт діяльності, суб'єкт саморозвитку, особистісний смисл, компетентність, успішність.

В статье анализируется состояние разработки проблемы профессионального саморазвития личности в современной психологии. Определяются факторы, механизмы и этапы профессионального роста. Акцентируется внимание на значении непрерывного саморазвития для становления и функционирования специалиста-профессионала. Предлагаются модели профессионального саморазвития личности. Раскрывается феномен личностного самоопределения в контексте осознания «Я-профессионал». Обосновывается организация подготовки будущих психологов-практиков как системы формирования субъекта саморазвития.

Ключевые слова: саморазвитие, самореализация, субъект деятельности, субъект саморазвития, личностный смысл, компетентность, успешность.

Kuzikova S.B., Vazhynskyi S.E., Shcherbak T.I. SELF-DEVELOPMENT AS A REGULATORY CONSTRUCT IN THE PROFESSIONAL ACTIVITY OF THE SUBJECT

The state of development of the problem of professional self-development of personality in modern psychology has been analyzed in the article. The factors, mechanisms and stages of professional growth have been determined. The attention has been focused on the importance of continuous self-development for the establishment and functioning of the professional specialist. The organization of training of future psychologists-practitioners as a system for forming the subject of self-development has been substantiated.

Key words: self-development, self-fulfillment, subject of activity, subject of self-development, personal meaning, competence, success.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві відчувається нагальна потреба в компетентних і творчих фахівцях, здатних до постійного професійного саморозвитку і самовдосконалення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В основі досліджень професійного саморозвитку особистості вітчизняними психологами лежать загальнопсихологічні положення про сутність і розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності (К.О. Абульханова-Славська, О.Г. Асмолов, Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, А.В. Брушлінський, Г.С. Костюк, С.Д. Максименко, В.О. Моляко,

С.Л. Рубінштейн, В.О. Татенко); концепція опосередкування діяльністю особистісного розвитку (В.В. Давидов, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко, А.В. Петровський); наукові уявлення про особистість професіонала та закономірності його становлення (В.О. Бодров, К.М. Гуревич, Є.О. Климов, Г.В. Ложкін, Б.В. Ломов, А.К. Маркова).

Ґрунтуючись на системно-діяльнісному підході (О.Г. Асмолов, Г.С. Костюк, О.М. Леонтьєв, С.Д. Максименко), розвиток особистості опосередковується процесом успішного оволодіння професійною діяльністю, що є вагомою для суб'єкта.

Саме така вагомість, значущість вказує на наявність особистісного смислу [4]. Однак довкола співвідношення особистісних особливостей і критеріїв успішності в професійній діяльності і досі обертається наукова думка багатьох дослідників (О.О. Бодальов, В.Л. Зливков, С.Б. Кузікова, А.К. Маркова, В.І. Моросанова, Г.С. Нікіфоров, Т.Б. Хомуленко, Т.І. Щербак та ін.).

Постановка завдання. Метою статті є аналіз розробленості проблемами професійного саморозвитку особистості в психології, визначення сутності професійної успішності та знаходження шляхів управління процесом професійного зростання фахівців.

Виклад основного матеріалу дослідження. Більшість сучасних вітчизняних науковців стверджують, що становлення професіонала відбувається тільки в єдності професійного й особистісного розвитку. Відстежуючи особливості феномена саморозвитку особистості як суб'єкта діяльності, науковці водночас стверджують, що саме професійна діяльність є оптимальним чинником творчого саморозвитку і самореалізації.

Визначення аспектів моделі фахівця-професіонала в різних сферах життєдіяльності, її трансформованих під час професійного зростання параметрів привели до усвідомлення значення механізму саморозвитку в процесі професійного становлення фахівця. Психологічні особливості та якості фахової підготовки визначають сценарій професійного життя. Професійна діяльність впливає на особистісні якості і поведінку людини, стимулює її особистісний ріст або, навпаки, руйнує, деформує, набуваючи характеристик регулятора особистісного саморозвитку. Отже, особистісний і професійний саморозвиток взаємозумовлюють і взаємопідсилюють один одного [5].

Під час акмеологічного вивчення особистості з'ясовується, що становлення і розвиток основних властивостей активного суб'єкта діяльності відбувається доки ця діяльність здійснюється. Справжнього професіоналізму людина набуває не лише в процесі діяльності, якій вона присвятила себе, особливо це стосується складних за своїм характером видів діяльності. Високого професіоналізму неможливо досягти без розвитку спеціальних здібностей, що змістовно і за формовивом мають відповідати вимогам конкретної діяльності, без необхідних знань і вмінь. Однак одними з найважливіших умов досягнення високого рівня професіоналізму обов'язково є й активний розвиток у людини загальних здібностей, психологічної культури, духо-

вності та трансформація загальнолюдських цінностей у власні. Пояснити це можна тим, що особистісний простір охоплює професійний, оскільки є ширшим, отже, є його підґрунтям. Безперервний усвідомлений і самокерований саморозвиток особистості постає як критерій успішності в професійній діяльності [5]. Тим більш гострою є необхідність викликати в молоді потребу в постійному особистісному і професійному саморозвитку під час професійної підготовки як основу професіоналізму майбутнього фахівця [6].

У значній кількості молодих людей особистісне та професійне становлення збігається з періодом навчання у ВНЗ, здобуттям вищої професійної освіти. Це накладає відповідальність на освітян за якість навчання і виховання студентської молоді. Освіта – головна умова розвитку інтелектуально-культурного потенціалу держави. З огляду на стрімкий прогрес у всіх галузях суспільного життя, фахівець не може бути ефективним і конкурентоспроможним у професійній діяльності, спираючись тільки на здобуту освіту.

Сьогодення особливо загострює потребу у фахівцях нового типу, здатних до проєктивної детермінації майбутнього, прийняття відповідальності, віри в можливість впливати та змінювати майбутнє через свою професійну діяльність. Тому такі основні якості особистості, як ініціативність, креативність, мобільність, готовність до прийняття інноваційних змін, стають важливими, як і компетентність, комунікабельність, знання. З вищезазначеного зрозуміло, що становлення сучасного фахівця можливе тільки за умови єдності розширення професійних знань і вдосконалення вмінь та постійного особистісного і професійного саморозвитку.

Більшість вітчизняних управлінців обстоюють думку, що ефективна робота з кадрами неможлива без спеціальних умов для саморозвитку, самореалізації й психологічної підготовки працівників (Є.П. Клубов). Однак, на жаль, більшість досліджень торкається проблеми врахування особистісних особливостей у професійній підготовці лише стосовно відбору та розміщення кадрів (складання професіограм). Основою цього підходу є розуміння професії як сукупності зовнішніх умов та вимог, які висуваються до психологічної організації людини.

Проблема керування процесом професійного саморозвитку особистості перебуває в межах прикладних розроблень, але вивчена недостатньо. Основу підходу до вдосконалення професійної майстерності становить підготовка до дій в екстремаль-

них ситуаціях, формування емоційної й психологічної стійкості (Л.М. Аболін, С.Е. Важинський, В.К. Коломієць, О.В. Тімченко, Т.І. Щербак). Важливими питаннями є профілактика та корекція професійного і психологічного вигорання, особливо властивого фахівцям деонтологічного статусу.

Так, виходячи з результатів досліджень особистісного і професійного самовизначення в складних ситуаціях діяльності, можна стверджувати, що чинником особистісного росту є вміння застосовувати самоаналіз для подолання професійних труднощів, набуття особистістю нових способів бачення ситуації, нових засобів самоорганізації і саморегуляції в професійно значущих ситуаціях [5]. На нашу думку [5], професіоналізм як психологічний і особистісний феномен можна охарактеризувати не тільки через професійні знання, уміння, професійно значущі якості, але і через мистецтво самоорганізації, визначення і вирішення професійних завдань, особливе розуміння дійсності загалом і складних ситуацій діяльності зокрема. Зазначений підхід реалізувався авторами статті під час розроблення питань проблемного навчання в системі професійної підготовки студентів і курсантів [2; 6].

Результатом рефлексивного опанування професійної діяльності є виникнення у свідомості людини ідеальних аналогій матеріальних компонентів діяльності: проблемних ситуацій, цілей і методів професійної діяльності, методологічних настанов і норм професійного мислення (алгоритмів дій). Разом із цими процесами формується суб'єктивна позиція та новий тип опанування діяльності – ставлення до неї. У результаті утворюється індивідуальна професійна картина світу – новоутворення в структурі професії й активне ставлення до неї. Професійне сприйняття світу є складником професійної діяльності фахівця й упередметнюється в системі відносин «професіонал – об'єкти світу» [2].

Особистісні здобутки професійного розвитку людини, безумовно, ширші за традиційно виділені форми професійного досвіду – знання, уміння, навички. Особистість складається зі ставлень як психологічних утворень, в яких накопичуються й інтегруються результати пізнання та переживання, що ними викликаються. Зміна ставлень відображається в динамічних характеристиках образу «Я», у самооцінці, особистісних цілях, усвідомлюваних труднощах, у перебудові способів мислення і діяльності (М.И. Боришевський, І.І. Ільясов, В.Я. Ляудіс). Отже, зі зміною ставлення – змінюється результат діяльності.

Професіонал вирізняється ставленням до своєї роботи як до психологічного засобу й смислопростору самореалізації власних можливостей. Саме процес накопичення фахівцем цінних психотехнологій вирішення професійних завдань, досвід саморозвитку як результат професійної творчості, а не розширення знань, набуття нових умінь постає головним надбанням фахівця-професіонала, що забезпечує ріст професійної майстерності [2].

Для людини професія є джерелом існування й засобом особистісної самореалізації. Характеризуючи види професійної компетентності, А.К. Маркова визначає індивідуальну компетентність, виокремлюючи такий бік професійної діяльності, як цілісний професійний саморозвиток, сутнісними властивостями якого є: професійна самосвідомість, прийняття себе як професіонала; константне самовизначення; саморозвиток професійних здібностей, інтернальність, самопроекування, побудова власної стратегії професійного зростання, побудова й реалізація свого професійного життя та ін. (полярні властивості професійного саморозвитку постають як індивідуальна некомпетентність). Узагальнивши всі ці властивості, отримуємо мотиваційно-вольові компоненти самосвідомості, самоставлення, ціннісні орієнтації й самоцінки особистості.

А.К. Маркова загострює увагу на гетерохронності етапів та рівнів професійного зростання особистості, визначаючи його через індивідуальну траєкторію професійного росту. Науковець співвідносить соціальне та професійне в особистісному саморозвитку, розглядаючи можливі етапи й варіанти динаміки цього процесу [7]. Зазначенні положення ми використали для розроблення моделі професійного саморозвитку особистості [6] (див. рис. 1, 2).

Результати професійної діяльності, відповідність психічних властивостей професіонала вимогам діяльності дозволяють оцінити рівень, досягнутий особистістю як суб'єктом діяльності, її можливості. Однак у такому разі особистість може оцінюватися як функція, артефакт і не звертається увага на той факт, що вершина саморозвитку особистості не обов'язково збігається з вершиною її реалізації як суб'єкта професійної діяльності. Кожна людина має в професійному саморозвитку і злети, і падіння, що зумовлюються звуженням зв'язків із дійсністю. Така інволюція саморозвитку особистості може призвести до її деформації й деградації. Однак постійне самоусвідомлення в професійній діяльності, відсторонення від професійних

проблем, їх аналіз і зміна змісту, тактики, взаємин, ставлень тощо, тобто постійний професійний й особистісний саморозвиток надасть змогу фахівцеві підтримувати свою фаховість і зберігати психологічне здоров'я, запобігти професійному й особистісному вигоранню.

Виходячи із зазначеної нерівномірності динаміки набуття компетентності, передбачають декілька шляхів професійного становлення фахівця. За умови сприйняття себе фахівцем як «компетентного» з тим чи іншим ступенем свободи дисонансне зіткнення з новими ситуаціями і обставинами професійної діяльності може провокувати кризу компетентності. Етап кризи компетентності ставить фахівця перед вибором: повне заперечення дисонансної реальності, компромісне прийняття дисонансної реальності (частіше неусвідомлене, за принципами механізмів психологічного захисту), прийняття дисонансної реальності та реорганізація попередньої моделі поведінки (усвідомлені, за принципом психологічного дистанціювання). Опанування фахівцем новими знаннями і способами діяльності, самоаналізом, самоорганізацією, саморегуляцією забезпечать поступове відновлення втраченої компетентності на якісно новому рівні на етапі самореорганізації. Це сприятиме переходу фахівця на новий рівень професійного зростання і появи відчуття компетентності в процесі розв'язання різних за характером і рівнем складності завдань на етапі стабілізації. Отже, здатність особистості приймати на себе відповідальність у ситуації вибору (передбачає осмислене самоставлення суб'єкта діяльності, безперервний особи-

стісний, а значить, і професійний саморозвиток) певною мірою зумовлює ріст професійної компетентності [6] (рис. 1).

Тільки такого фахівця можна назвати успішним. Мається на увазі внутрішня, особистісна успішність, а саме стан задоволеності життям, повноти самовираження, самореалізації. Закономірності і механізми внутрішньої успішності людини вивчає акмеологія (Б.Г. Ананьєв, О.О. Бодальов, А.О. Деркач, Н.В. Кузьміна, В.Н. Максимова, М.І. Перевозчиков, А.О. Реан та ін.).

Нами успішність визначається як уміння узгоджувати потребнісну і діяльнісну сфери власної особистості (рівень домагань і реальні можливості) з реальністю. Однак не можна не зазначити неможливості зовнішнього (професійного) успіху без внутрішнього відчуття успіху – відчуття досягнення, самоствердження, вдалого рішення, перемоги над собою і обставинами. Внутрішнє відчуття власної компетентності і суб'єктності є основою успішного вирішення життєвих та професійних завдань. Звернемо увагу саме на суб'єктність, тобто здатність усвідомлювати, аналізувати і змінювати, реконструювати себе і свою діяльність. Отже, успішну людину можна визначити за здатністю до усвідомленого та керованого особистісного і професійного саморозвитку [5; 6].

До професійної самосвідомості («Я-образ») належать уявлення професіонала про себе й свої цінності, свій внесок у діяльність. Структурно професійну самосвідомість можна охарактеризувати так:

- усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти;

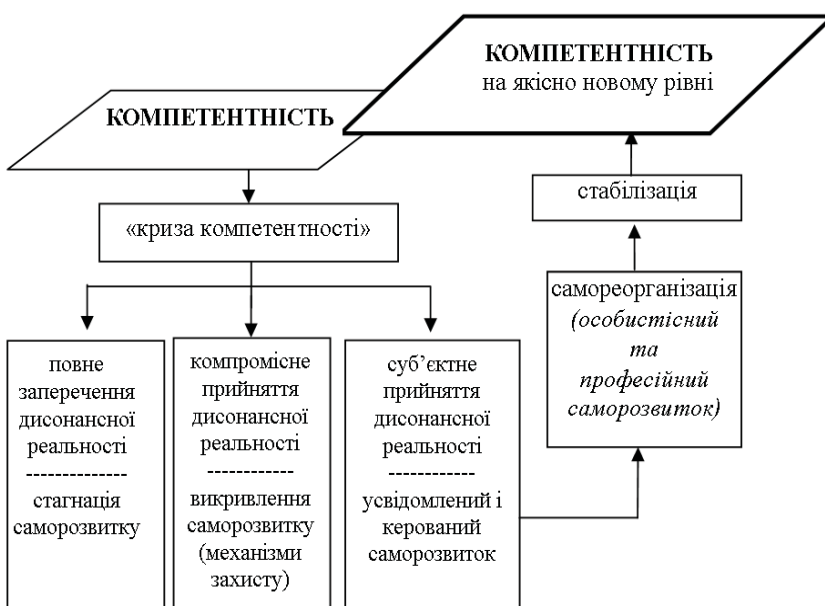
- знання, уявлення про ступінь власної відповідності професійним вимогам, про своє місце в системі професійних ролей;

- знання людини про міру її визнання професійною групою;

- знання про власні сильні й слабкі сторони, шляхи самовдосконалення, імовірні зони успіху і невдачі;

- уявлення про себе й свою професійну діяльність у майбутньому [3].

Отже, професійну готовність як характеристику суб'єкта саморозвитку можна визначити в актах особистісного самовизначення (усвідомлення себе як професіонала). Самовизначення особистості – це «усвідомлення своєї внутрішньої пози-

Рис. 1. Модель професійного саморозвитку особистості. Динаміка професійної компетентності

ції залежно від системи значущих відносин» [1, с. 155]. Важливими в межах нашої концепції є ідеї С.Л. Рубінштейна про самовизначення як самодетермінацію, уточнені Л.І. Божович, яка виділила два напрями самовизначення: вибір професії й пошук сенсу життя. Спираючись на зазначене, аспекти процесу самовизначення постають наскрізними, такими, що взаємовпливають і взаємозумовлюються. Роз'єднати їх можна тільки штучно.

Самовизначення, за М.Р. Гінзбургом, пов'язується з особистісними цінностями та реалізується як потреба формування цілісної смислової системи. Центром смислової системи є уявлення про сенс свого життя. Дану систему (концепцію життя) можна охарактеризувати спрямованістю на майбутнє; вона передбачає вибір професії як форми власної самореалізації. Психологічне теперішнє і психологічне майбутнє утворюють структуру особистісного самовизначення. Критерії професійного самовизначення можуть бути такими:

1) бачення особистістю можливості самореалізуватися в обраній професії;

2) збіг ціннісно-смислової, потребнісно-значеннєвої системи («Я-концепції» і концепції життя) особистості із системою цінностей і смислів обраної професії, які визначаються насамперед спрямованістю діяльності на її об'єкт.

Набуття професійною діяльністю суттєвого, смисложиттєвого характеру можливе за умови діяльнісно-смислової єдності обраної професії і реалізованого сенсу життя, досяжної життєвої цінності. Проте якщо основні життєві цінності суб'єкта не стосуються професії, то вона постає як засіб реалізації цих цінностей (М.Й. Боришевський, І.С. Булах, М.В. Савчин, О.В. Юпітов). Отже, ефективність професійної діяльності залежить від міри збігу її ціннісно-смислового і предметно-діяльнісного аспектів, тобто діяльнісно-смислової єдності [4].

Професійна діяльність (і підготовка до неї) передбачає вступ до певних специфічних для даної професії соціальних відносин. Вони ж сприяють розвитку особистості та визначають динаміку її саморозвитку через систему нових зв'язків і потребу в нових відносинах. За умов значущості обраної професії, позитивної мотивації суб'єкта (передусім осмисленої) професійна діяльність навіть на стадії професійної підготовки приводить до саморозвитку (а потім і до самореалізації) особистісних властивостей,

ру професійно значущих якостей даної професії і суттєво змінюють саму людину: спосіб мислення, настанови, ціннісні орієнтації тощо.

Особистісні новоутворення виражаються у професійному світогляді, підґрунтям якого є комплекс особистісних смислів професіонала, який і визначає ставлення суб'єкта до таких аспектів професійної діяльності, як характер, процес, спрямованість і результат.

Молодим людям на початку навчання у ВНЗ ще не властива повноцінно сформована система ціннісно-смислових орієнтацій, що робить складною адаптацію до умов дорослого самостійного життя, а процес дорослішання й особистісного саморозвитку сповільнює і блокує. Сьогодні, на жаль, у ВНЗ не навчають молодь самостійному пошуку і знаходженню особистісного смислу в майбутній професійній діяльності, прийняттю відповідальності за вибір. Тому особливого значення набуває активізація досліджень чинників особистісного самовизначення студентів, формування, розвитку особистісних сенсів, які є основою для професійної спрямованості майбутнього фахівця-професіонала та забезпечують його професійний ріст у майбутньому [2].

Встановлюючи певні значущі взаємовідносини, особистісне ставлення, особистість впливає на внутрішню позицію, систему настанов, а отже, і на зміст та характер власного самовизначення. Особистість, яка є соціально зрілою та самовизначилася, можна охарактеризувати як суб'єкта, що усвідомлює свою мету, ідеал, особистісні властивості, можливості та здатний узгоджувати їх із зовнішніми соціальними вимогами, тобто свідомо організовує власний особистісний саморозвиток. Однак необхідно взяти до уваги, що соціальні відносини, міжособистісні взаємини і сама особистість постійно змінюються. Динамічний ритм життя потребує від особистості здатності змінюватися та постійно працювати над собою, знаходити сенс свого життя та професійної діяльності і способи їх реалізації, що також сприятиме уникненню професійного й особистісного вигорання. Ціннісно-смисловий аспект суб'єктної поведінки фахівця в контексті концепції саморозвитку пропонує модель професійного саморозвитку особистості [6] (рис. 2).

Рис. 2. Модель професійного саморозвитку особистості. Динаміка особистісних смислів професійної діяльності

Особливої вагомості набуває завдання самоусвідомлення в професійній діяльності під час фахової підготовки студентів – майбутніх психологів. Це зумовлено специфікою професійної діяльності психолога – її орієнтованістю на надання психологічної допомоги іншим. Під час професійної діяльності психологу необхідно працювати з різними віковими, соціальними, категоріями людей, однак об'єктом такої діяльності постає індивідуальність особистості, що потребує допомоги фахівців, компетентних у життєвих труднощах і проблемах. Водночас варто розуміти, що під час такої допомоги психолог може стати частиною близького оточення клієнта. Здійснення професійної діяльності потребує, щоб психолог мав особливі індивідуальні якості, широкий і оптимістичний світоглядом, прогресивну систему цінностей і передусім осмислене, інтерналізоване самоставлення як до суб'єкта професійної діяльності, так і до власного життя та саморозвитку (О.Ф. Бондаренко, Ж.П. Вірна, Л.В. Долинська, Е.Л. Носенко, В.Т. Панок, Н.Ф. Шевченко та ін.).

Вкрай необхідним чинником особистісної готовності психолога-практика до надання психологічної допомоги є наявність вміння відсторонюватись від проблем клієнта, тобто певної особистісної децентрації. Для цього необхідно в процесі фахової підготовки студентів з надання психологічної допомоги клієнтам: по-перше, розв'язати власні особистісні проблеми майбутнього психолога, які збільшують його суб'єктивізм і упередженість в оцінці особистості клієнта та його проблем. По-друге, сформулювати нове самоставлення та ставлення до інших людей, нове бачення проблем, новий тип мислення – гнучкий, не фіксований на будь-яких нормах, стандартах, більш широкий, оптимістичний, центрований на клієнті [2; 6].

Змінити особистість (зокрема, майбутнього фахівця-професіонала) можна лише зсередини. Тільки власна душевна робота (самопізнання, самоаналіз, саморегуляція тощо) можуть привести до особистісних змін. Процес самоусвідомлення й опрацювання власних внутрішніх переживань фахівцем-психологом має бути постійним. Визначені умови сприятимуть збереженню його психологічного здоров'я, забезпеченню особистісного, а отже, і професійного

зростання. Так само не можна передавати особистісне знання від одного носія до іншого, оскільки воно напрацьовується самостійно, «виробляється», береться із власного досвіду. Отже, професійна підготовка майбутніх психологів-практиків, на нашу думку, не може здійснюватися без переживання студентами досвіду особистісних змін, особистісного росту [6].

Ми вважаємо принципово важливим, щоб майбутній психолог-практик став активним діячем (творцем) щодо власних змін. Набутий досвід роботи над собою сприятиме підвищенню особистісної компетентності, автономності, толерантності, гнучкості у взаємодії із клієнтом і навколишнім світом. У межах професійного саморозвитку перехід від об'єктної до суб'єктної поведінки сприятиме підвищенню ефективності й екологічності фахової діяльності майбутнього психолога-практика.

Висновки. Отже, успішна діяльність фахівця в різних соціально-професійних умовах постає фактично безперервним професійним і особистісним саморозвитком. А процес підготовки фахівця-професіонала – як формування суб'єкта саморозвитку.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Абульханова-Славская К.А. Стратегия жизни. М.: Мысль, 1991. 158 с.
2. Важинский С.Е., Щербак Т.И. Методика та організація наукових досліджень: навчальний посібник. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. 260 с.
3. Климов Е.А. Психология профессионала. М.: Издательство «Институт практической психологии»; Воронеж: НПО «МО-ДЭК», 1996. 400 с.
4. Кузікова С.Б. Мотиваційно-ціннісний простір у становленні професійної та особистісної ідентичності студентів ВНЗ. Психологія і особистість: науковий журнал. 2015. № 2 (8). Частина 2. С. 194–207.
5. Кузікова С.Б., Важинський С.Е. Потенціал суб'єктності в ситуаціях невизначеності: формування професійної успішності майбутніх фахівців в різних соціально-професійних умовах. Професійна культура: сутність, фахові особливості, розвиток: колективна монографія / відп. ред. Г.Є. Улунова. Суми: СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2016. С. 55–72.
6. Кузікова С.Б. Психологічні основи становлення суб'єкта саморозвитку в юнацькому віці: монографія. Суми: МакДен, 2012. 410 с.
7. Маркова А.К. Психология профессионализма. М., 1996. 308 с.